

РОЗВІДКИ

Святослав Воїнов

«І В СІВЕРСЬКУ МОЇМ КОХАНІМ...»

(П. О. Куліш і Новгород-Сіверський)

Видатний поет і літературознавець Микола Зеров якимось влучно назвав Куліша одним з піонерів новітньої культури в Україні. Це справді так, бо Пантелеймону Олександровичу належить пріоритет у багатьох галузях культурного життя. Перший перекладач «Біблії» українською мовою, автор першого в Україні фонетичного правопису, першого в Україні історичного роману, один з перших будителів національної самосвідомості українців, автор численних літературних творів та історичних розвідок залишив значну творчу спадщину. На жаль, більшість його творів сучасному читачу невідома — вони давно стали бібліографічною рідкістю. Недостатньо досліджений і життєвий шлях П. Куліша, зокрема його юнацькі роки.¹ Початок свідомого самостійного життя, перші кроки Пантелеймона Олександровича до літературної та мистецької творчості пов'язані з навчанням у Новгород-Сіверській гімназії.

Багато цікавого про власне дитинство і юнацтво П. Куліш розповідав у автобіографічних повістях «История Ульяны Терентьевны» (1852), «Яков Яковлевич» (1852), «Феклуша» (1856), в яких навіть прізвиська деяких персонажів цілком реальні. З повісті «История Ульяны Терентьевны» дізнаємось, що Панько був дитиною від другого шлюбу заможного хлібороба Олександра Андрійовича Куліша і дочки козацького сотника Івана Гладкого — Катерини. Він рано втратив матір, від якої наслухався чимало казок, легенд та народних пісень. Його «духовною матір'ю» стала сусідка-поміщиця Уляна Терентіївна Мужилівська, яка прилучила його до книжної мудрості, наполягала на необхідності навчання саме в Новгород-Сіверській гімназії. У десять років (тобто у 1829 році) хлопця відвезли до міста. Про це ж пише І. М. Чалий в статті «Юные годы П. А. Кулиша», яка побудована на спогадах самого письменника та його друга І. Хильчевського: «Так как мальчик был несколько подготовлен дома, то он счастливо избежал «первейшего» (приготовительного) класса, с его свирепым учителем Ильёю Семеновичем и поступил прямо в первый класс поветового училища».²

Двом рокам навчання Куліша у повітовому училищі присвячена повість «Яков Яковлевич». Її головний герой — реальна особа, вчитель повітового училища Я. Я. Ігнат'єв. У нього, до речі, П. Куліш деякий час квартирував. Нагадуємо, що в той час у гімназіях та училищах діяв статут 1804 року, згідно з яким існували дворічні повітові училища з нижчим (або підготовчим) класом. Після закінчення повітового училища учень мав право навчатися у першому класі гімназії, яка була 4-класною. Навчальний рік починався 1 серпня, а не 1 вересня, як зараз. Повітове училище у Новгороді-Сіверському містилось у той час в одному будинку з гімназією, тому М. Чалий пише: «Училище наше было под главным надзором директора гимназии, челове-

ка строгого и ученого, которого мы очень боялись». Підеться про І. Ф. Тимківського, колишнього професора Харківського університету.

Таким чином, влітку 1829 р. 10-річний П. Куліш був прийнятий до першого класу повітового училища, після закінчення якого у 1831 р. був зарахований до першого класу гімназії. Про це ж свідчить «Историческая записка о Новгород-Северской гимназии» (1889). Упорядник її, вчитель І. Панаженко, повідомляє, що на урочистому акті 26 червня 1834 р. П. Куліш після закінчення 3-го класу був відзначений похвальним свідоцтвом, причому підкреслено: «Кулеш Пантелеймон (впоследствии известный писатель)». Тобто помилки бути не може. До того ж, поруч стоїть прізвище друга і однокласника П. Куліша Діонісія Підпружнікова, якого письменник часто згадує у своїх повістях і який згодом став інспектором Новгород-Сіверської гімназії. До речі, на цьому ж акті було вручено похвальне свідоцтво учню першого класу Костянтину Ушинському, разом з яким в одному класі навчався Михайло Чалий.

Відомо, що у 1828 р. з'явився новий статут гімназій, згідно з яким 4-класні гімназії перетворювались у 7-класні, тобто чотири класи (1-й, 2-й, 3-й, 4-й) колишньої гімназії перетворювались в старші класи (4-й, 5-й, 6-й, 7-й) нової гімназії, а три молодші класи (1-й, 2-й, 3-й) формувались з учнів повітового училища. Згаданий статут в Новгород-Сіверській гімназії був введений лише з жовтня 1833 р., коли П. Куліш почав навчання у третьому класі, тому за новим статутом він повинен бути стати учнем 6-го класу. Але цього не трапилось. І він, і його друзі Д. Підпружніков, П. Сердюков та ще кілька гімназистів були залишені у третьому класі, а їх однокласники І. Максимович, Г. Демченко, І. Чаїцький, М. Тришатний та інші переведені до 6-го класу і закінчили гімназію у 1845 р.³

Справа у тому, що при введенні статуту 1828 р. в гімназії діяв ще й циркуляр полечителя Київського навчального округу Є. Ф. Фой-Брадке, в якому, зокрема, зазначалося: «Я прошу и строго требую от гг. Начальников училищ (маються на увазі директори гімназій. — С. В.), чтобы к переводам в высшие классы были допускаемы только такие ученики, которые по степени своих познаний действительно сего заслуживают».⁴

А з навчанням у П. Куліша було не все гаразд. Занадто він захоплювався малюванням та літературою. М. Чалий пише, що П. Куліш у 5 класі «приобрел между товарищами репутацию сочинителя и искусного рисовальщика». Разом з товаришем своїм по класу Семеном Готовим іноді тижнями не з'являлись у гімназії, малюючи різні сюжети (Готов відмінно малював пейзажі, а Куліш дуже добре малював людей). Їхні акварелі ходили по руках гімназистів і навіть у квартирі викладача латинської мови І. Самчевського висіла велика акварель під склом з краєвидом міста, намальована з дзвіниці Успенського собору.

Ще в 4 класі у П. Куліша трапився конфлікт з учителем алгебри, який всіляко примушував учнів брати у нього приватні уроки. Якось, одержавши зауваження, хлопець рішуче заявив: «Колн поставите мене навколішки, то закину навіки алгебру, якщо ж цього разу мені пробачите, — буду гарним учнем».⁵ Так і вийшло. Пізніше М. Чалий писав: «Так как искусство редко уживается с наукой, то наш Кулиш, увлекшись живописью и сочинительством, не мог успевать в науках и окончил свое гимназическое образование пятым классом. Это случилось в 1835/36 году» (мається на увазі навчальний рік. — авт.). Тобто, П. Куліш пішов з гімназії у 1836 р., мабуть, перед початком екзаменів за 5-й клас і виїхав з міста.

Таким чином, Пантелеймон Куліш жив в Новгороді-Сіверському майже сім років (1829—1836 рр.), з яких перші два навчався у повітовому училищі, а останні (1831—1836 рр.) — у гімназії.

Залишивши гімназію, П. Куліш не повернувся до свого батька і тому змушений був самотужки заробляти собі на хліб, а також на майбутнє навчання в університеті, про що він увесь час мріяв. П. Куліш їздить по селах, працює у поміщиків домашнім вчителем. Відомо, наприклад, що він жив у поміщика О. І. Ілляшенка, а десь близько 1837—1838 рр. служив канцелярським чиновником у Ніжинському лицейному училищі князя Безбородька.

Згідно з існуючими правилами він міг вступити до університету не раніше строку, необхідного для закінчення повного курсу гімназії, тобто не раніше 1838 р. І П. Куліш добре це знав. За свідченням В. Шенрока, у 1838 р. він приїздить до Києва складати вступні іспити, але зазнає невдачі. Наступного 1839 р. він знову з'являється в університеті, складає іспити і починає слухати лекції.

Сім років життя у Новгороді-Сіверському залишили глибокий слід у пам'яті видатного письменника, що знайшло відображення в згадуваних повістях «Феклуша» та «Яков Яковлевич». Новгород-Сіверський нагадував йому Київ у мініатурі, а городи й сади на його крутих схилах — сади Семіраміди.

Свого часу батько влаштував П. Куліша жити у своїй знайомій — офіцерській вдові Хлопотової, у якій квартирував також чиновник повітового суду Померанцев. Саме він залучив хлопця до ловлі раків у Десні та її притоках, познайомив з чудовими краєвидами міста. Запрошуючи Діонісія Підпрудника, вони нерідко проводили вечори біля вогнища над річкою. У повісті «Феклуша» Куліш пише: «Треск огня, теплота... бегущий наискось дымок и проглядывающий сквозь него вид города с его садами, оврагами, монастырем и сверкающею внизу рекою, все это придавало моему аппетиту утонченную чувствительность».

Яскраві дитячі враження не стерлись у пам'яті письменника навіть через двадцять років: «Никогда я не мог равнодушно видеть этой реки в багрянце заката, колеблющемся легкими ее струями, как живое золото... Чудно менялся в ее всколыханном зеркале опрокинутый пейзаж города с своими, изредка пожелтевшими уже, садами и берегом, усыпанным овцами и коровами. Блеяние и мычание стада, потянувшегося в ущелье извиристою дорогою, звонко раздавалось над водой в вечернем холодном воздухе; а между тем месяц всплывал бледным прозрачным кругом на зарумяненное небо. Одним словом — все было прекрасно и свежо, как мои тогдашние чувства».

П. Куліш міг знаходити красу навіть у звичайному для багатьох новгородсіверців краєвиді міста: «Как хорошо потянулись вниз по реке горы, на которых бедные домики городка Н. уселись между садов, точно гуси на дугу. Как ярко сияют монастырские главы!».

Краса стародавнього міста на все життя запала в душу письменника. Свої юнацькі враження він переносить навіть у XVII століття в історичному романі «Алексей Однорог», що був надрукований у 1852—1853 рр. і присвячений подіям 1604 р. на Сіверщині: «Виднелся на горе недавно обновленный новгородский замок, или собственно город. Он был весь деревянный, но в вечернем освещении блестел, как окованный медью... Далее за городом виднелся Спасский монастырь, оутаный деревьями... Все эти предметы живописались в воздушной глубине легко и прозрачно, а красноватый солнечный свет... превращал этот уголок в картину, на которую нельзя было досыта наглядеться».

Майстерно володіючи художнім словом, Куліш разом з тим демонструє глибокі знання з історії рідного краю: «...Очутилась она на отлогом склоне возвышенностей, который назывался Заручьем, потому что отделяется от городского посада ручьем Ярославовым, теперь почти иссякшим. В самозванщину это урочище стояло еще незаселенною пустынею и было очищено от десу для того только, чтобы в военное время не дать неприятелю подойти незаметно к городу».

Багато цікавих спостережень, що мають відношення до навчання у повітовому училищі та гімназії, можна знайти у повісті «Яков Яковлевич». Нерідко вчитель Яков Яковлевич водив учнів до Спасо-Преображенського монастиря. Критикуючи в поемі «Григорій Сковорода» письменників різних поколінь, які, на його думку, мало звертались до літературної спадщини, П. Куліш згадує і архієпископа Лазаря Барановича, резиденція якого певний час була у Новгороді-Сіверському:

Преславний Лазар Баранович
Віршами польськими співав.

У цій же поемі цікаві рядки присвячені Триумфальній брамі у Новгороді-Сіверському, збудованій на честь проїзду через місто Катерини II у 1787 році:

Сковорода не зупинився
Нігде по наших городах,
Як у Мстиславі попрощався
З Коннським у монастирях.
І в Сіверську моїм коханім,
Розкішно вквітчанім садами
Та горами, не зупинивсь:
На «Браму» тільки подививсь,
На ті ворота триумфальні,
Що Катерини слід значать...
Тепер мохи й бур'яни красять
Аркади-мури ті цегляні
Більш, ніж мальовані щити,
Німі герольди суєти.

В цих рядках П. Куліш не тільки висловлює свою палку любов до Новгород-Сіверського, а й вперше в поезії змальовує досить відому зараз архітектурну пам'ятку з гербами повітових міст Новгород-Сіверського намісництва. Крім того, він подає конкретне свідчення про перебування в місті (нехай проїздом) видатного українського філософа і поета Григорія Сковороди (1722—1794) — факт досі невідомий біографам просвітника.

Пишучи поему, П. Куліш знову ж посилався на свої гімназичні враження, бо саме в роки його навчання в гімназії Триумфальна брама була в дуже занедбаному стані (навіть стояло питання про її продаж «з молотка»), але за ініціативою директора гімназії І. Ф. Тимківського були зібрані кошти для її відновлення.

Глибоке знання історії та наукова інтуїція дозволили йому зробити правильний висновок щодо дати заснування Новгород-Сіверського. У статті «Судьбы Киевского Великого княжества и удельных княжеств в Киево-Днепровской Руси до татарского погрома», надрукованої у книжці «Живописная Россия» (1897), П. Куліш стверджує, що це місто було засноване великим князем Володимиром у X столітті як сторожовий пункт. Цей висновок був підтверджений археологами майже через 90 років.

Ще одну згадку про стародавнє місто над Десною можна знайти в одній з найкращих праць П. Куліша «Записки о Южной Руси», де він наводить цікаві свідчення про протопопа Лисовського, якого цар Петро I зробив новгород-сіверським сотником і який безсоромно грабував мешканців міста.

Навіть цей, далеко не повний перелік літературних звернень Куліша до Новгород-Сіверського свідчить про значний вплив його юнацьких вражень на подальшу літературну діяльність.

Цікаво було б знайти пам'ятні місця, пов'язані з життям П. Куліша у Новгороді-Сіверському. Ми вже знаємо з повісті «Феклуша», що Куліш близько року мешкав у вдови Хлопотової, садиба якої належала, як пише М. Чалий, до Варваринського приходу, і була розташована досить далеко від училища, до якого по косогорах та промивинах добиратися було нелегко. Варваринська церква містилась поблизу сучасного базару, а враховуючи згадані косогори та промивини, будинок Хлопотової міг стояти скоріше в районі вулиць Об'єднаної (колишня Овразна) та Інтернаціональної (колишня Варваринська). Сам П. Куліш про цей будинок пише так: «Домик вдовицы, нахлобучив темную, позеленевшую крышу, стоял на косогоре, подпертый со стороны оврага толстыми сваями. Сада при нем не было, но за домом, на крутом овраге, зеленел огород, напоминая сады Семирамиды. Невеселое обиталище!». Важко повірити, що цей будинок міг зберегтись до нашого часу, але пошуки в архівах можуть дати цікавий матеріал для подальшого дослідження.

На другому році навчання в повітовому училищі у П. Куліша погіршали справи з арифметикою, тому його батько змушений був домовлятися з вчителем Я. Я. Ігнат'євим, щоб той взяв Пантелеймона до себе квартирантом і додатково працював з ним. Про своє нове помешкання П. Куліш в повісті «Яков Яковлевич» пише: «Дом Якова Яковлевича стоял что называется на отшибе. Перед ним лежало большое пространство незастроенной земли, принадлежавшее уже лет тридцать каким-то малолетним наследникам; по обе стороны его шли улицы без домов, а сзади был глубокий, заросший орешником овраг, за которым видны были, на далекое расстояние, поля. Может быть, это уединенное положение родного уголка было отчасти причиною нелюдимости характера Якова Яковлевича».

Далі письменник згадує, що будинок цей був невеликий, з трьох кімнат, збудований батьком Якова Яковича, капралом суворовських часів. В одній з кімнат стояла піч, облицьована синіми кахлями. З дому вчитель пробирався до училища городами.

Враховуючи наведений опис, можна зробити висновок, що будинок Я. Я. Ігнат'єва містився десь в районі сучасної вулиці Свердлова (колишня Козацька), яка йде впродовж глибокого яру.

У тій же повісті Куліш згадує, що інколи, йдучи до училища, він заходив до свого друга Діонісія Підружнікова, який жив у свого дядька — купця Цапєницького, в кімнаті, прибудованій до лазні, в кінці саду. Звідси було чути гімназичний дзвоник, тобто садиба Цапєницьких була десь поблизу гімназії.

Невдовзі тут же оселився і сам П. Куліш, про що він у повісті пише: «Я тоже несколько времени жил в доме купца Цапєнского и до сих пор с ним дружен». Останні слова вказують на можливе листування між ними, тому прізвище Цапєницького довелось дещо змінити.

При перевірці останньої версії в кварталах, що можуть нас зацікавити, знайдено два будинки, які раніше належали Цапєницьким. Збудовані вони в минулому столітті. Сподіваюсь, що після додаткових пошуків і уточнень місце проживання П. О. Куліша буде остаточно встановлено.

Слід також відзначити, що одноповерховий дерев'яний будинок гімназії, в якому навчався П. Куліш, не зберігся. У 1843 р. був збудований новий, двоповерховий цегляний будинок, в якому зараз міститься Новгород-Сіверська загальноосвітня школа-інтернат імені К. Д. Ушинського. Фасад цього будинку прикрашають кілька пам'ятних дошок на честь видатних випускників гімназії, одна з яких увічнює пам'ять про Пантелеймона Куліша.

Безумовно, багато цікавого, пов'язаного з життям Куліша у Новгороді-Сіверському, можна знайти у його особистому архіві. Частина цього архіву зберігається в Центральній науковій бібліотеці НАН України, інша — в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Робота з архівом письменника, а також подальше вивчення його літературної спадщини може дати ще багато фактів про зв'язки П. Куліша з Новгородсіверщиною.

Джерела та література:

1. Жулинський Микола. У праці каторжній, трагічній самоті // Куліш П. О. Твори в 2-х тт. —, 1989. — Т. 1. — С. 9.
2. Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша / Киевская страница. — 1897. — № 5. — С. 292.
3. Войнов С. Пантелеймон Куліш і Новгород-Сіверський // Радянське Полісся (Новгород-Сіверський). — 1994. — 28 вересня.
4. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии / Сост. И. Панащенко. — К., — 1889. — С. 71.
5. Шейрок В. П. А. Кулиш: Биографический очерк // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 166.
6. Кулиш П. А. Феклуша: Повесть // Русская беседа. — 1856. — Кн. 3. — С. 53.
7. Кулиш П. А. Яков Яковлевич: Повесть // Куліш П. О. Вибрані твори. — К., 1969. — С. 210.

